

Український центр вивчення історії Голокосту

**ЯК ГОВОРИТИ ПРО ГОЛОКОСТ
ПІСЛЯ
24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ**

Рекомендації для вчителів

Київ 2022

УДК 94(477):355.48(470+571:477)(07)

Видання містить короткі рекомендації для вчителів, які вже навчають про історію Голокосту і потребують порад, як змінити свою освітню діяльність у зв'язку з російською агресією проти України. Рекомендації створила робоча група колеґ-учителів у співпраці з Українським центром вивчення історії Голокосту впродовж літа 2022 року.

Авторський колектив:

Віталій Бобров, Юрій Буланов, Тетяна Гушук, Галина Корнієнко,
Людмила Кравець, Ольга Лімонова, Лариса Лотоцька, Анастасія Міхеєва,
Олена Москаленко, Анатолій Подольський, Олена Савицька,
Леся Юрчишин, Андрій Яворський

Упорядник: Віталій Бобров

*Дякуємо за підтримку в діяльності робочої групи та підготовці цього видання
транснаціональному проєкту «Вчимося пам'ятати»*

*Proceedings of the working group and preparation of this edition were made
possible owing to the support of the transnational project “Learning to Remember”*

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання
в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно,
без письмової згоди правовласників заборонено

ISBN 978-617-7733-25-5

© Український центр вивчення
історії Голокосту, 2022
© Бобров В. О., 2022

ЗМІСТ

Вступна частина	5
<i>Слово від авторів</i>	6
<i>Актуальність історії Голокосту</i>	7
<i>Нові виклики</i>	8
1. Вибір термінів і понять	11
<i>Терміни для позначення ідеології та виконавців злочинів</i>	12
<i>Терміни-запозичення зі словника «Великої Вітчизняної війни»</i>	14
<i>Запозичення зі словника Другої світової війни</i>	15
<i>Загальні військові терміни й поняття, використані правильно або неправильно</i>	16
<i>Типові мовні звороти й новотвори</i>	17
2. Позначення актів геноциду	19
<i>Дайте визначення терміна й окресліть контекст</i>	20
<i>Схожість не означає однаковості</i>	21
<i>Уникайте протиставлення</i>	21
<i>Уникайте стереотипного образу «жертви»</i>	21
<i>Критично оцінюйте гасла</i>	22
<i>Наголошуйте на невідворотності покарання за злочин</i>	22
<i>Називайте злочинців їхніми іменами</i>	23
<i>Жертва ніколи не винна</i>	23
<i>Не допускайте спроб заперечувати геноцид</i>	24
3. Умовність суспільних ролей	25
<i>Підкреслюйте відмінності</i>	26
<i>Зіставляйте явища, а не конкретні події</i>	27
<i>Уникайте стереотипних образів</i>	27
<i>Звертайтеся до біографій</i>	27
<i>Шукайте унікальні терміни для сучасності</i>	28
<i>Не ігноруйте емоції</i>	28
<i>Спонукайте до (само)рефлексії</i>	28
4. Деконструювання пропаганди	29
<i>Звертайте увагу на типові механізми та джерела</i>	30
<i>Завжди розвінчуйте приклади пропаганди</i>	31
<i>Аналізуйте особливості змісту</i>	31

Звертайте увагу на інструменти для перевірки.....	32
Сучасний досвід може допомогти зрозуміти минуле.....	32
Бережіть емоційне здоров'я.....	32
Не вся пропаганда однакова.....	33

5. Опрацювання джерел.....35

Переосмислюйте свідчення та досвід очевидців.....	36
Звертайтеся до родинних історій.....	37
Зважайте на емоційну насиченість джерел.....	37
Шукайте максимально об'єктивні джерела.....	37
Маркуйте мову ворожнечі.....	37
Жодних прикладів пропаганди без коментарів.....	38
Обережно з джерелами, які створили злочинці.....	38
Більше уваги до перевірки інформації.....	39
Емоції — не самоціль.....	39
Залучайте учнів до проєктної роботи в групах.....	39

6. Вибір тем і робота з досвідом учнів..... 41

Обмежуйте навантаження та очікування.....	42
Створіть комфортну, дружню атмосферу.....	43
Підготуйте вправи-розвантаження.....	43
Шукайте приклади із позитивним змістом.....	44
Наголошуйте на можливостях протидіяти обставинам.....	44
Уникайте очевидних тригерів.....	45

7. Ставлення світу..... 47

Намагайтеся бути максимально конкретними.....	49
Звертайте увагу на дії та бездіяльність.....	49
Спробуйте визначити базові критерії.....	50
Висвітлюйте контекст і зважайте на упередження.....	50
Розглядайте ситуацію в динаміці.....	50
Розрізняйте маніпуляції.....	51

8. Пам'ять і колоніальний спадок.....53

Почніть із саморефлексії.....	55
Зважайте на історію та зміст термінів.....	56
Перевіряйте походження джерел.....	57
Налаштуйте пошукові системи.....	57
Деколонізація — це не обов'язково забуття.....	57
Культура пам'яті також насичена пропагандою.....	58

Список літератури..... 59

ВСТУПНА ЧАСТИНА

- *Слово від авторів*
- *Актуальність історії Голокосту*
- *Нові виклики*

ВСТУПНА ЧАСТИНА

Слово від авторів

Із розгортанням повномасштабної агресії росії проти України ми всі відчули, що пам'ять про злочини та досвід Другої світової війни промовляє до нас через сучасні події. Як освітяни ми також зрозуміли, що досвід, який переживаємо зараз, змінить наш спосіб пам'ятання, переживання та навчання про події Другої світової війни та Голокосту. Ці зміни почалися у 2014 році, з початком воєнних дій агресора на теренах півдня та сходу нашої країни. 24 лютого 2022 року стався черговий, наразі найжорстокіший, розподіл на «до» і «після».

Наша робоча група, що об'єднує спеціалістів із викладання тематики Голокосту, вирішила зібрати й обговорити наш спільний досвід навчання про Голокост і проживання війни й злочинів, що їх чинить російський агресор проти України сьогодні. Цей обмін думками мав стати для нас способом передбачити, як зміняться наше викладання й наша мова, наші базові підходи й методи роботи, наші учні й ми самі.

Свої обговорення ми вирішили об'єднати у рубрики та викласти у формі рекомендацій для колег. Щиро сподіваємось, що вони стануть у пригоді всім, хто постав перед схожими питаннями.

Ці поради адресовано тим, хто вже навчає про історію Голокосту та ознайомлений із базовими методичними рекомендаціями з цієї теми. Тож ми зосереджуємося переважно на тих аспектах, які можуть змінитися. Ми намагалися не повторювати основ там, де це можливо.

Формулювання рекомендацій щодо історії, яка триває, не може бути справою завершеною. Якись із наших порад, напевно, з часом потребуватимуть уточнення та розширення. Із накопиченням досвіду навчання стане можливим перевірити їх доцільність та універсальність. Тож просимо наших читачів давати свої відгуки й допомагати нам на цьому спільному шляху.

Актуальність історії Голокосту

Після 24 лютого 2022 року українське суспільство почало активно шукати слова, щоб вилити свій досвід і свій біль, пояснити собі та іншим, що відбувається, що ми відчуваємо, чого боїмося й кого ненавидимо. Досить швидко стало помітно, що найпершим нам на допомогу прийшов словник минулої великої війни на українських теренах, назви тих злочинів і злочинців, які скоювали їх під час Другої світової. Ми проводимо історичні паралелі, запозичуємо конкретні терміни й звороти. Люди поважного віку подеколи плутають назви для окупантів німецьких і російських.

Іноді це допомагає нам висловитися й зрозуміти одне одного. Однак у деяких випадках — заплутує і віддаляє від правди й точності й навіть заважає побачити унікальність, особливість нашого, сучасного досвіду. Повномасштабна війна повернулася не лише на територію нашої країни, а й у наші пам'ять і словник. Зараз ми почали потроху знаходити свою, особливу мову. Менше хвилюємося, що нас не зрозуміють. Разом з тим, образи злочинів Другої світової війни, Голокосту зокрема, лишаються актуальними в сьогоdnішньому інформаційному полі.

Як освітяни ми постаємо перед специфічним викликом: як проводити заняття про історію Голокосту, Другої світової війни, зберігаючи всю складність та унікальність досвіду нашої країни тоді й зараз? Які з історичних паралелей допомагають нам у цьому, а які заважають? Деякі з наших учнів уже чули слова «геноцид», «фільтраційний табір», «гауляйтер», «братська могила», «гетто» на уроках історії. Однак усі вони, незалежно від віку, вже чули всі ці та інші слова в аспекті сьогодення. Можливо, ви вже вивчали з ними тоталітарні ідеології та їхні наслідки у ХХ столітті. Але найпевніше вони зіштовхнулися з ними у своєму житті у столітті ХХІ.

За конкретними темами й термінами шкільної програми тепер постає конкретний досвід — наш і наших учнів. Тепер це не тільки

спогади давнини, а й дуже свіжа рана. Паралелі з сучасними подіями виникають незалежно від нас. Вони стосуються багатьох тем: злочину геноциду, поведінки сусідів у ситуації екстрими, культу вождя, героїчного спротиву, громадянського подвигу, голодоморів, пропаганди, депортацій, масових бомбардувань, колаборації, відповідальності злочинців, окупаційного режиму, ролі союзників, політики умиротворення агресора, гендерного насильства й десятків інших, інколи геть неочікуваних.

Історія Голокосту є актуальною в досвіді сьогодення. Одне із наших завдань — забезпечити, щоб процес зіставлення допомагав усвідомити сьогоднішній досвід, а не перешкоджав його опрацюванню.

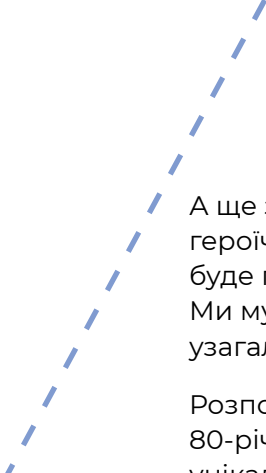
Нові виклики

Ми як освітяни, мабуть, уперше опинилися в ситуації, коли кожен учасник освітнього процесу має свій травматичний досвід війни, що завжди впливатиме на сприйняття будь-якого шкільного матеріалу. Відчути цей досвід, поважати його, забезпечити психологічну (та фізичну) безпеку — одні з найважливіших завдань для успішності навчання. При цьому, рівноцінно важливою є увага до історій учнів, учителів і батьків.

Розповідаючи про історію трагічних подій, війни та Голокосту, ми, незалежно від свого бажання і зусиль, говоритимемо також про «гарячі», дуже емоційні, актуальні для всіх у класі теми.

Наша ненависть до ворога напевно проявлятиметься у мові, упередженнях та образах. Розмови про історичне примирення ще довго викликать негативні емоції через непримиренність із сьогоднішнім нападником і носіями українофобських ідей. Зокрема і тому, що сучасна росія не збирається каятись за злочини проти українського народу. Цей факт видається логічним, адже росія не визнала злочини сталінського режиму й радянського періоду, що призвело до формування путінської диктатури та розв'язання війни проти України.

Наше прагнення позбутися культурної залежності від країни-агресора змушує змінити словник, наше бачення історії, традиційні способи розповіді й пам'ятання про жертви й героїв часів Другої світової війни.

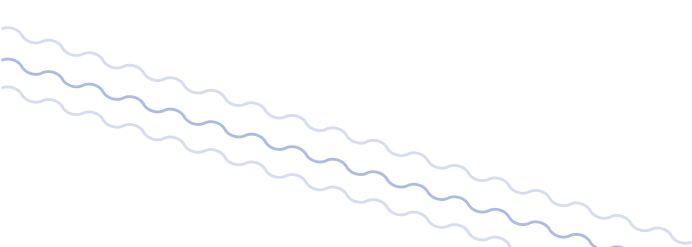

А ще зміна способу говорити про Другу світову війну, її трагічні та героїчні сторінки, цивільних і військових, жертв Голокосту, напевно, буде пов'язана з потребою глибокої саморефлексії та самоаналізу. Ми мусимо критично дивитися буквально на кожне слово та кожне узагальнення, яке пропонуємо учням.

Розповіді про символи трагедії та символи незламності подій 80-річної давнини й сучасності обов'язково мають підкреслювати унікальність кожного з цих досвідів і враховувати, що за кожним символом стоять десятки, якщо не сотні, подібних історій, які необхідно згадати.

У новітній історії України, на жаль, багато трагічних подій, серед яких геноциди проти різних груп мешканців нашої країни (українців, євреїв, ромів, кримських татар), масові репресії, воєнні злочини та злочини проти людяності. Кожній із цих трагічних подій необхідно забезпечити своє достойне, особливе місце у пам'яті співгромадян.

З іншого боку, задля безпеки наших учнів і власної, нам доведеться уникати прямого перенесення історичного досвіду виживання, страждань, втечі, втрати на теперішню ситуацію. Тримати пережите на відстані надзвичайно важко. Необхідно буде поволі пропрацьовувати його з учнями, щоб події давнини допомагали справитися із травматичним досвідом сьогодення, а не посилювали його. Своєю чергою, це означає опанування нового набору навичок для вчителя.

1 ВИБІР ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

- *Терміни для позначення ідеології та виконавців злочинів*
- *Терміни-запозичення зі словника «Великої Вітчизняної війни»*
- *Запозичення зі словника Другої світової війни*
- *Загальні воєнні терміни й поняття, використані правильно або неправильно*
- *Типові мовні звороти й неологізми*

1. ВИБІР ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

За час російської агресії проти України відбулося глибоке взаємопроникнення термінів, понять, словосполучень, якими ми звикли позначати події та явища Другої світової війни й Голокосту та які тепер (також) позначають події сучасної війни. Ці терміни іноді набувають нових значень або відтінків значень або ж переносяться безпосередньо. Очевидно, що наш словник зазнав великих змін, і усвідомлення цих змін та їхніх наслідків потребує окремих зусиль. Також не варто забувати, що майже усі поняття, застосовані щодо сучасної війни, набувають емоційного забарвлення.

Оскільки наші способи описати війну змінюються, ми наводитимемо лише деякі найпоширеніші приклади. Більше уваги звернемо на загальні тенденції, адже навіть назва цієї війни зазнає швидких змін: позначення «Вітчизняна війна», що з'явилося майже миттєво, так само швидко вийшло з ужитку.

Ще одна загальна рекомендація, яку проілюструємо нижче: не використовувати в сьогоднішніх умовах жодних термінів без пояснення. Навіть найбільш «відомі» та «зрозумілі» й ті, які ви вже розглядали на уроках до війни.

Терміни для позначення ідеології та виконавців злочинів

Уживаючи такі терміни, передусім важливо мати на увазі, наскільки те або те слово пояснює суть явища і вказує на конкретних відповідальних осіб.

Ідеологія російського тоталітаризму або імперіалізму не має чіткої самоназви, натомість у публічній і науковий обіг уже ввійшла назва, яку дали цій системі українці, — «рашизм». Нині це поняття вживають майже автоматично на позначення як ідеології, так і її носіїв. Уже в будові цього слова є очевидною аналогія з фашизмом та нацизмом, цілком виправдана з погляду суспільного сприйняття цієї ідеології та очевидних паралелей зі згаданими режимами.

Однак є визначальна відмінність російської ідеології від нацистської або фашистських ідеологій ХХ століття, а саме: вона еволюціонує зі значно старшої традиції російського імперіалізму, не заперечуючи її, натомість лише адаптуючи відповідно до потреб часу.

Серед інших важливих відмінностей те, що німецькі націонал-соціалісти, італійські, румунські (або інші) фашисти визнавали себе такими. Натомість російська держава використовує це позначення для всіх, окрім себе самої.

Крім того, щодо втілення між різними видами фашизму можуть бути величезні відмінності, на чому необхідно наголошувати, не применшуючи відповідальності кожної з фашистських ідеологій за їхні злочини.

Оскільки термін «рашизм» створено в Україні, він має виразний емоційний відтінок, передає зневагу до агресора.

Після поразки нацистської Німеччини покарання злочинців на довгі роки залежало від того, чи були вони членами нацистської партії, тобто «нацистами». Саме через це пересічні злочинці, безпосередні учасники масових убивств цивільних осіб довгий час уникали покарання, адже усю провину покладали спочатку на Гітлера, а потім на «нацистів». Лише через 50 років після війни дедалі гучніше почали говорити про те, що співучасть у злочинах мала багато форм і мотивацій. Належність до «нацистів» при цьому могла бути аж ніяк не визначальною. Тож, характеризуючи сьогоднішніх злочинців, маємо пам'ятати про те, що найвдаліші терміни мають підкреслити не абстрактні, а конкретні провину та відповідальність, якої неможливо уникнути. Можна стверджувати, що особа не була «рашистом», «путіністом» або не знала про вчинені воєнні злочини, однак важче заперечувати належність, наприклад, до російських окупаційних військ, які ці злочини вчиняють, або причетність до пропагандистських заходів на підтримку загарбницької війни.

Дегуманізація ворога в часи війни — явище цілком виправдане. Небажання бачити в злочинцях людей є також важливим захисним механізмом, адже важко змиритися з тим, що звичайні люди можуть коїти жорстокі та безглузді злочини, чинити геноцид. Проте, на жаль, ідеться саме про злочинців — реальних людей, а не міфічних «орків» або «свинособак». Пам'ятати про людське походження злочинців важливо саме в контексті невідворотності справедливого покарання.

Наразі жодна назва російської ідеології або злочинців не є вичерпною і всеохопною, усі вони потребують додаткового пояснення змісту. Це особливо важливо для термінів, які підкреслюють паралелі з іншими ідеологіями або історичними періодами.

Від 2014 року, і ще більше після 24 лютого 2022 року, у візуальних джерелах (плакатах, карикатурах, портретах, фото, відео тощо) з метою антипутінської пропаганди використовують змішування символіки тоталітарних злочинних режимів — нацизму, більшовизму і рашизму. Аналізуючи з учнями такий прийом, не треба оцінювати його «правильність» або «неправильність», а натомість варто обговорити, що саме хотів сказати автор і наскільки це вдалося. Також (за потреби) можна разом пошукати кращі способи передати певний задум.

Терміни-запозичення зі словника «Великої Вітчизняної війни»

Довгий час наш спосіб пам'ятання та говоріння про події Другої світової війни, і зокрема німецько-радянської війни, був під впливом радянської пропагандистської машини. Після її занепаду велика кількість термінів і практик перейшла до різних сфер пам'яті незалежної України. Сьогодні частина таких запозичень повернулася із новою силою. Серед прикладів згадувана вже «Вітчизняна війна», поняття «місто-герой» (яке у варіанті «місто — герой України» увійшло до українського законодавства), «загороджувальні загони», «братські могили», «блокадні» міста.

Необхідно наголошувати на тому, що подібні терміни є продуктом насамперед ідеологічним, а не об'єктивним, тому маємо їх розвінчувати, деконструювати. Їх введення має відбуватися за

базовим принципом роботи з пропагандою: жодних джерел без коментаря й розвінчування, все показане або зачитане потрібно прокоментувати з погляду деконструювання засобів пропаганди.

Додатковою складністю є те, що процес деколонізації образів Другої світової війни, війни на теренах України, Голокосту насправді лише розпочався. Отже, мусимо ставитися критично до кожного терміна, кожного звороту, який плануємо використовувати, навіть якщо нам здається, що він «очевидний» і «точний».

Запозичення зі словника Другої світової війни

Частина термінів і висловів, які використовують сьогодні в публічній сфері, є запозиченнями об'єктивної термінології Другої світової війни. Проте, з багатьох причин, їх застосовують некоректно, а отже некритичне повторення їх на уроках напевно спричинятиме плутанину.

Такі терміни, як «гауляйтер», «рейкова війна», «гетто» (саме в значенні Голокосту), прив'язані до конкретних посад, дій або явищ. Звісно, можна проводити аналогії між історичними та сучасними явищами, однак пряме перенесення цих назв є недоречним. Його потрібно уникати. Складність полягає в тому, що українські ЗМІ транслюють подібні терміни без пояснень відмінностей, а наші учні і ми з вами є споживачами цієї інформації.

Окремо треба згадати про термін «колабораціонізм», адже це і поняття часів Другої світової війни, і перероблена радянська ідеологема. Власне, через поширене використання інколи важко розібратися, про яку з цих варіацій ідеться. Адже визначення «колаборант» сьогодні вживають щодо особи, яка свідомо співпрацювала з окупаційними силами на шкоду власній державі; щодо особи, яка лишилася на робочому місці попри окупацію; інколи навіть для опису негативного ставлення до будь-якого мешканця окупованих територій. І якщо про недоречність радянських ідеологічних кліше ми вже згадали, то щодо інших визначень дискусії не вщухають, власне, від 2014 року й першого досвіду окупації частини українських територій росією. Питання настільки складне, що навіть щодо подій часів окупаційних режимів Другої світової війни ще й досі немає однастайності.

Найкращий вихід наразі — працювати з конкретними біографіями та діями тих або тих осіб, а також з офіційними матеріалами судових процесів після завершення Другої світової війни, сучасних українських судових процесів та офіційними роз'ясненнями органів влади (наприклад, Міністерства юстиції України).

У будь-якому випадку, не радимо вживати термін «колаборанти» загалом щодо будь-якої групи людей, які перебувають на окупованій території (усіх учителів, комунальників, лікарів тощо), якщо це не визначено законодавчо (наприклад, стосовно службовців поліції).

Загальні воєнні терміни й поняття, використані правильно або неправильно

Є також велика кількість військових і воєнних термінів, які вживали в різні часи й стосовно різних подій. З ними мало би бути найменше плутанини, однак через насичене інформаційне поле та непрофесійне використання виникає багато складнощів.

Зокрема, дуже часто трапляється плутанина щодо назв створюваних російськими окупантами таборів для полонених і цивільних заручників. У пресі як синоніми вживають словосполучення «концентраційний табір» і «фільтраційний табір», хоча ці негуманні й незаконні об'єкти використовують із різною метою. Доля в'язня концентраційного табору та в'язня фільтраційного табору може драматично відрізнятись.

Так само подекуди вільно вживають терміни «мародерство», «грабунок» і «розбій» або «партизани», «підпільники», «повстанці», хоча кожне з цих явищ має свої особливості, які є критично важливими для розуміння міри провини (у першому випадку) чи способу дій та координації (у другому випадку).

Тож зазначимо ще раз, що потрібно чітко знати визначення кожного терміна й те, як він стосується конкретних подій і явищ.

Типові мовні звороти й новотвори

Народна творчість, зокрема засоби комічного, є одним із поширених механізмів психологічного захисту, а також способом виразити колективний досвід. Воєнні дії дають поштовх для створення словника нових слів, зворотів, приказок, анекдотів тощо.

Не потрібно уникати їх в освітньому процесі. Ба більше, якщо їх використати влучно, учні легше сприйматимуть тему. Можна розповісти, наприклад, про спільне й відмінне між нацизмом і рашизмом на прикладі того, звідки пішло прізвисько «путлер»; або порівняти умиротворення агресора перед початком минулої світової війни й сучасне «макронення» деяких країн Західної Європи.

2 ПОЗНАЧЕННЯ АКТІВ ГЕНОЦИДУ

- *Дайте визначення терміна й окресліть контекст*
- *Схожість не означає однаковості*
- *Уникайте протиставлення*
- *Уникайте стереотипного образу «жертви»*
- *Критично оцінюйте гасла*
- *Наголошуйте на невідворотності покарання за злочин*
- *Називайте злочинців їхніми іменами*
- *Жертва ніколи не винна*
- *Не допускайте спроб заперечувати геноцид*

2. ПОЗНАЧЕННЯ АКТИВ ГЕНОЦИДУ

Що довше тривають воєнні дії, то очевиднішими стають геноцидні наміри російських окупаційних військ і російської злочинної держави стосовно громадян України. На жаль, це не перший випадок геноциду в українській та світовій історії. А отже неминуче поставатиме бажання їх порівняти.

Дайте визначення терміна й окресліть контекст

Є багато тлумачень поняття «геноцид». Міжнародно визнаним є визначення, закріплене у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, затвердженій Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р. Це юридичне визначення, втім, має свої недоліки. Є також десятки інших дефініцій, пропонованих дослідниками геноциду з різних дисциплін. Зауважимо й політичний аспект використання цього терміна. Зрештою, відбувається інструменталізація поняття «геноцид», зокрема цим словом зловживають для позначення різних негативних подій і явищ (як-от сумнозвісний «тарифний геноцид»).

Пояснюючи значення терміна «геноцид», учитель має зосередитися на суті цього явища, а не на деталях різних визначень і формулювань. А учні, вживаючи цей термін, мають розуміти, про який контекст (науковий, юридичний, політичний, популярний) ідеться, та вміти розмежовувати відповідальне й безвідповідальне, емоційне та об'єктивне його використання.

Від згадування терміна «геноцид» у контексті сучасної історії виникатимуть бурхливі емоції в усіх учасників освітнього процесу.

Це можуть бути страх, ненависть, безпомічність, бажання помсти тощо, залежно від індивідуального та родинного досвіду. Вміння називати, усвідомлювати й контролювати ці емоції допоможе спрямувати розмову в конструктивне русло.

Схожість не означає однаковості

Усі акти геноциду мають спільні структурні ознаки, однак кожен із них є унікальною трагічною подією. Розповідаючи про один або кілька випадків геноциду, потрібно наголошувати і на схожих, і на відмінних рисах. У такий спосіб ми зможемо уникнути плутанини та применшення кожного окремого злочину. Це важливо з огляду на відповідальне вшанування постраждалих і героїв, а також засудження злочинців.

Уникайте протиставлення

Геноцид як явище ніколи не стосується лише якоїсь однієї групи, він зачіпає усіх людей. Згадуючи про Голокост або, наприклад, депортацію-геноцид кримських татар і сучасні події, уникайте ненавмисного протиставлення «вони» (євреї, кримські татари) та «ми» (українці). Історичні й сучасні події впливають на все українське суспільство.

Також варто уникати «змагання жертв», згадуючи про кількість загиблих, способи вчинення актів геноциду, жорстокість злочинців тощо. Вмотивованою метою такого порівняння може бути аналіз спільних і відмінних рис кожного з актів геноциду, а не визначення «більш» або «менш» страшного злочину. Обов'язково озвучте це у процесі навчання. Злочин геноциду є одним із найстрашніших. Історія кожного загиблого й постраждалого в цьому злочині є індивідуальною, страшною і трагічною.

Уникайте стереотипного образу «жертви»

Розповідаючи про випадки геноциду, ми, зазвичай, зосереджені на певній групі як на «жертвах», підкреслюючи їхні страждання. При

цьому дуже важливо наголошувати на неоднорідності цієї групи та умовності самого образу «жертви». За допомогою конкретних історій і біографій важливо підкреслювати спроби діяти й опиратися геноциду в будь-який можливий спосіб. У жодному з актів геноциду жертви не є одноманітною пасивною групою. Це конкретні люди в конкретних обставинах, які стикаються з потребою вибору у майже безвихідній ситуації. Злочинці, як правило, намагаються позбавити своїх жертв можливості обирати, зневажають їхню людську гідність і суб'єктність. Тим більше вартує кожна спроба опиратися злочинцям.

На прикладі актів геноциду, які чинить проти українського суспільства росія, ми бачимо різноманітність ролей усередині нашого суспільства, невідповідність цій ситуації стереотипного образу «жертви геноциду». Це є однією з унікальних рис сучасної України, спротиву нашого суспільства та умов, в яких відбувається спроба геноциду.

Зауважимо, що образ «пасивної жертви» не був характерним для наших громадян у всіх випадках геноциду в українській історії — під час Голодомору, радянських репресій, Голокосту, геноциду ромів і депортації кримських татар.

Критично оцінюйте гасла

Найпопулярнішим гаслом, пов'язаним із Другою світовою війною і зокрема Голокостом, є «Ніколи знову». З часів після Голокосту й дотепер бачимо, що воно не відповідає дійсності, однак усе одно не зникає. Потрібно критично оцінювати сенс і зміст гасел, а краще взагалі відмовитися від їх використання в освітньо-виховному процесі.

Наголошуйте на невідворотності покарання за злочин

Покарання за злочини проти людяності й за злочин геноциду не має строку давності та є неминучим. Покарання винуватих на різних рівнях (вище керівництво, державна військова та цивільна бюрократія, безпосередні виконавці та співучасники злочинів, пасивні підбурювачі до злочину тощо) та широке визнання завданих страждань має важливу терапевтичну функцію для

суспільства, яке зазнало геноциду, та конкретних осіб, які постраждали від дій злочинців.

На прикладах судових процесів проти воєнних злочинців можна показати учням, що за злочин завжди настає кара, що є можливість домогтися справедливості для жертв і постраждалих.

Разом із тим, важливо розуміти, що жодне покарання не буде достатнім з огляду на масштаб і тяжкість злочину геноциду.

Називайте злочинців їхніми іменами

Ми не хочемо бачити у злочинцях людей, схожих на нас, не хочемо навіть вимовляти їхні справжні імена, — так ми захищаємо свою психіку, демонструємо зневагу до ворога, маскуємо або виявляємо свої страхи. Евфемізми є типовим способом називати вбивць та їхніх спільників.

Однак це може призводити до розмиття провини й відповідальності конкретних осіб або груп осіб за вчинення злочину. Звісно, потрібно аналізувати всі назви злочинців, але завжди наголошувати на максимально точному та прямому позначенні. За злочини проти українського народу відповідальні не «орки», «русня» чи «путіністи», а конкретні російські солдати й командири, а також цивільні росіяни, які підтримують війну та режим агресора.

Жертва ніколи не винна

Однією з типових ознак геноциду є спроба злочинця нав'язати жертві відповідальність за вчинений злочин. Для цього пропаганда вигадує різноманітні «справжні причини» того, що трапилось. Важливо усвідомлювати, що провина й відповідальність — завжди на злочинцеві, а не на постраждалому. Будь-яка спроба перенести всю або частину відповідальності за скоєне на постраждалу групу є свідомим запереченням злочину геноциду та/або наслідком некритичного споживання пропаганди й власних упереджень. Ані українці, ані євреї, ані кримські татари, ані роми не є і не можуть бути (спів)відповідальними за намір учинити геноцид щодо них. Жодні «обґрунтування» геноциду не мають права на існування.

Не допускайте спроб заперечувати геноцид

Злочинці завжди намагаються приховувати й заперечувати власну провину або самі акти геноциду. Інколи це відбувається ще в процесі скоєння злочину, інколи вже після нього. Серед типових стратегій такого самовідбілювання можуть бути применшення кількості жертв, наголос на ненавмисності або нібито об'єктивних причинах (неврожай, криза), посилення на самозахист («ми мусили діяти на випередження»), неможливість довести централізовані накази на вбивство, маніпуляції з визначенням терміна «геноцид» («такої групи не зазначено в Конвенції»), відверте заперечення фактів («убивства є постановкою, фейком»), перенесення відповідальності за злочин на постраждалих, намагання представити себе «справжніми жертвами» подій тощо. Чим довше така пропаганда діє безкарно, тим більша частина суспільства починає їй довіряти. Навіть представники постраждалих груп можуть потрапляти в пастку і сприймати деякі з наведених вище стратегій заперечення як «наукову» дискусію або й правду.

Завжди будьте свідомими загрози заперечення геноциду й не лишайте такі спроби без уваги. Критично оцінюйте власні слова, щоб випадково не відтворити якусь із заперечувальних стратегій. Якщо їх зумисне чи випадково відтворюють ваші учні, обов'язково зупиніться та спробуйте обговорити: що конкретно вони мали на увазі, де це почули й чи розуміють, які саме наслідки може мати те або те висловлювання.

Зрештою, заперечення геноциду — це також злочин. Зокрема, заперечення Голодомору та Голокосту є злочином відповідно до українського законодавства.

3 УМОВНІСТЬ СУСПІЛЬНИХ РОЛЕЙ

- Підкреслюйте відмінності
- Зіставляйте явища, а не конкретні події
- Уникайте стереотипних образів
- Звертайтеся до біографій
- Шукайте унікальні терміни для сучасності
- Не ігноруйте емоції
- Спонукайте до (само)рефлексії

3. УМОВНІСТЬ СУСПІЛЬНИХ РОЛЕЙ

Під час навчання про історію Голокосту усіх дійових осіб інколи поділяють на умовні групи («жертви», «злочинці», «спостерігачі», «рятівники» і «ті, хто чинив опір у різний спосіб»).

Чим більше ми дізнаємося про історію Голокосту та людську психологію, тим більш неоднозначними видаються ці ролі та взаємовідносини між ними. Біографії конкретних людей свідчать, що кордони між групами можуть бути дуже умовними, а одна особа може послідовно (або навіть одночасно) перебувати у різних ролях.

Досвід повномасштабної агресії та актів геноциду з боку росії змінює наше розуміння зазначених ролей у період Голокосту. Ми також постаємо перед викликом порівняння та пошуку адекватних назв.

Підкреслюйте відмінності

Унікальність Голокосту та унікальність війни росії проти України означають, що ми маємо більше говорити про відмінності та конкретний контекст кожної з подій, а не про типологію та схожі риси. Не можна повністю переносити на події сучасної війни різні суспільні ролі й навіть назви (рятівників, жертв, злочинців, спостерігачів тощо). Це не принесе користі, а радше створить плутанину.

Зіставляйте явища, а не конкретні події

Поведінка людей у ситуаціях екстрими, зокрема під час війни та окупації, має багато спільних рис. Дослідження схожих суспільних явищ на історичних прикладах може допомогти краще зрозуміти сучасні обставини, сприяти рефлексії та усвідомленню складності людського вибору. Безкорислива допомога ближньому, байдужість до долі інших, психологія злочинців, особливості поведінки постраждалих, умови опору, моральні дилеми та пошук способів їх розв'язання — ці питання лишаються актуальними для аналізу як історичних сюжетів Голокосту, так і сучасної війни.

Найбільше паралелей можна провести між (без)діяльністю злочинців в умовах Голокосту та нинішніх російських (воєнних) злочинців.

Уникайте стереотипних образів

Вище вже йшлося про недопустимість відтворення стереотипного образу «жертв». Це так само стосується інших можливих ролей. Зважаючи на досвід учнів, учителів та батьків, усі ці ролі й тематика тепер сприймаються значно емоційніше, ніж до початку повномасштабного вторгнення. А це створює ризик проектування побачених образів, наприклад «типової жертви» або «типового злочинця», на себе та своє оточення. Таке перенесення може викликати почуття страху, безсилля, ненависті, поглиблювати отримані психологічні травми, блокувати можливість до діалогу та (само)рефлексії. Тож під час обговорення теми необхідно постійно наголошувати на умовності ролей часів Голокосту та неможливості їх прямого перенесення на сучасний досвід.

Звертайтеся до біографій

Щоб уникнути стереотипізації, працюйте з реальними життєвими історіями, свідченнями тих, хто вижив, матеріалами повоєнного походження. Дуже важливо забезпечити, щоб за кожним узагальненням учні могли бачити конкретну людину, конкретну історію.

Шукайте унікальні терміни для сучасності

Узагальнення суспільних ролей часів Голокосту відбулося через багато років після завершення геноциду. Цьому передували десятки років міждисциплінарних досліджень і суспільного усвідомлення. Однак цей процес не завершився, оскільки перелік категорій і зв'язки між ними постійно переглядають.

Одним із викликів, що постають перед нами сьогодні, буде пошук нових термінів для позначення нашого унікального досвіду. Відповідальне зіставлення історичних і сучасних подій допомагатиме цьому процесу, натомість просте перенесення назв або досвіду — скоріше заважатиме.

Не ігноруйте емоції

Уся історична інформація зараз сприймається крізь призму сучасного досвіду, а отже стає ближчою, чутливішою. Майже всі сучасні джерела є емоційно насиченими. Необхідно усвідомлювати та проговорювати роль емоцій, називати їх, аналізувати, наскільки вони впливають на судження.

Особистий і родинний досвід імпліцитно завжди є частиною освітнього процесу. Важливо створити атмосферу, коли усі зможуть безпечно відкрити цей досвід у собі, ділитися ним з оточенням і поважати досвід інших.

Спонукайте до (само)рефлексії

Дослідження поведінки людини в умовах екстремі має спонукати до рефлексії та саморефлексії. Про умовні суспільні ролі варто говорити в рамках глибшого пізнання себе та суспільства навколо.

4 ДЕКОНСТРУЮВАННЯ ПРОПАГАНДИ

- *Звертайте увагу на типові механізми та джерела*
- *Завжди розвінчайте приклади пропаганди*
- *Аналізуйте особливості змісту*
- *Звертайте увагу на інструменти для перевірки*
- *Сучасний досвід може допомогти зрозуміти минуле*
- *Бережіть емоційне здоров'я*
- *Не вся пропаганда однакова*

4. ДЕКОНСТРУЮВАННЯ ПРОПАГАНДИ

Під час навчання про Другу світову війну та Голокост неможливо оминати увагою пропагандистські матеріали. У нинішній війні кількість та якість таких матеріалів вийшли на геть новий рівень. Базовим є те, що російська пропаганда намагається влучити у наші емоції, задіяти наше «швидке» мислення, обійти процеси аналізу та осмислення інформації, звертаючись до базових страхів або евристичних пасток. Протидія їй, натомість, потребує енергії та залучення «повільного» мислення, уважного й вдумливого розбору усієї інформації. Людський мозок не налаштований автоматично на такі енерговитрати, тож потребує спеціального навчання.

Вивчаючи німецьку пропаганду періоду Другої світової війни, ми можемо побачити сюжети та звинувачення, які застосовує до нас сьогоднішня російська пропаганда, а це знов таки означає підвищену емоційність сприйняття та потребу додаткового аналізу.

Звертайте увагу на типові механізми та джерела

Типові механізми пропаганди та її ключові послання мало змінилися з часів Другої світової війни. Звісно, обсяг, способи та швидкість її поширення стали іншими, проте дослідження базових ознак, меседжів і пропагандистських прийомів допоможе ефективно визначати потенційно небезпечні матеріали, а отже сприятиме їх критичному аналізу та збільшить стійкість до пропаганди.

Завжди розвінчайте приклади пропаганди

Перш ніж використовувати пропагандистську карикатуру, текст або відео як ілюстрацію, потрібно обговорити з аудиторією, як саме та з якою метою це джерело створено.

Іноді ми свідомо аналізуємо приклади пропаганди на занятті, а подеколи згадка про них може виринати під час обговорення випадково. Однак завжди потрібно дотримуватися базового принципу роботи з будь-якими пропагандистськими матеріалами: вказуйте на їхню природу та розвінчайте зміст. Дуже актуальним цей принцип є зараз, коли інформаційне поле перенасичене різними матеріалами, триває інформаційна війна, а чутливість до змісту пропаганди підвищена. Аналіз образів ворогів, які створювали нацисти, та образів, які створює російська пропаганда, викликатиме сильні емоції та болісні паралелі, тому всі приклади треба розбирати ретельно, знижуючи емоційне напруження та негативні почуття на уроці.

Аналізуйте особливості змісту

Нацистська антиєврейська та російська українофобська пропаганда мають надивовижу багато спільного. Тут і «завдання превентивного удару», і «потреба рятувати» своїх від винищення уявним ворогом, і дегуманізація, і заперечення права на існування, і використання евфемізмів на кшталт «розв'язання питання» чи «спецоперації із захисту», і месіанство, і заперечення власних злочинів та приписування їх «ворогам», і багато-багато іншого.

Однак є й ключові відмінності, про які необхідно говорити, щоб формувати адекватне уявлення про історію та сучасність. Наприклад, «світове єврейство» нацисти зображували як «усесильне та всемогутнє», натомість «українці» в російській пропаганді — «нація, якої не існує» і «несправжня держава». Середньовічні антисемітські кліше про отруєння євреями колодязів і поширення хвороб трансформувалися в українофобській пропаганді в «біолабораторії» та «заражених птахів».

Звертайте увагу на інструменти для перевірки

Можливості для створення й поширення пропаганди під час Другої світової війни та сьогодні значно відрізняються. Однак набагато потужнішими також є інструменти (зокрема технічні) для деконструювання пропаганди та спростування окремих джерел. За умови вмілої навігації, надзвичайна насиченість сьогодишнього інформаційного поля допомагає розвінчувати як сучасні, так і історичні приклади пропаганди, а також маніпуляції, що стосуються минулого.

Сучасний досвід може допомогти зрозуміти минуле

Відповідальне зіставлення різних пропагандистських прийомів допоможе розвінчувати історичні приклади пропаганди. Проаналізувавши, як саме сучасна антиукраїнська російська пропаганда спотворює правду, матимемо уявлення про те, як схожими засобами формувалися образи ворогів в інших історичних обставинах, зможемо відрізнити маніпулятивні твердження від об'єктивних. Зокрема, «визволення», яке пропонували «поневоленим» нацисти і яке пропонують українцям сучасні окупанти, мають дуже багато спільних рис.

Бережіть емоційне здоров'я

Пропаганда впливає передусім на наші емоції, як правило, негативні. Робота з великою кількістю пропагандистських матеріалів може викликати такі емоції повторно, а в певних випадках ретравматизувати або спрацювати як тригер для усіх учасників освітнього процесу. Тож потрібно дозовано використовувати на уроці подібні матеріали, а також пам'ятати про досвід учнів та їхні вікові особливості.

Не вся пропаганда однакова

Хоч сам термін «пропаганда» є нейтральним, у нашому суспільстві він має здебільшого негативну конотацію. Існує маніпулятивне твердження, що пропаганда лунає від усіх сторін, а отже всі сторони однакові, а всі їхні твердження — брехливі.

Треба пояснити учням, що пропаганда може бути дуже різною, залежно від теми, мети, прийомів, засобів та етики її створення й поширення. Можна дискутувати про те, наскільки навіть «позитивна» пропаганда є корисною та потрібною, однак не можна зрівнювати приклади пропаганди з протидіючими сторін.

Так само різниться й потенційний вплив пропаганди для відкритого демократичного та закритого тоталітарного суспільства, зокрема у другому немає можливості шукати альтернативні або об'єктивні джерела інформації.

5 ОПРАЦЮВАННЯ ДЖЕРЕЛ

- *Переосмислюйте свідчення та досвід очевидців*
- *Звертайтеся до родинних історій*
- *Зважайте на емоційну насиченість джерел*
- *Шукайте максимально об'єктивні джерела*
- *Маркуйте мову ворожнечі*
- *Жодних прикладів пропаганди без коментарів*
- *Обережно з джерелами, які створили злочинці*
- *Більше уваги до перевірки інформації*
- *Емоції — не самоціль*
- *Залучайте учнів до проєктної роботи в групах*

5. ОПРАЦЮВАННЯ ДЖЕРЕЛ

Сучасна війна росії проти України та її наслідки створюють додаткову перспективу та змушують уточнити або переглянути деякі рекомендації для роботи з джерелами, які стосуються Голокосту та Другої світової війни.

Переосмислюйте свідчення та досвід очевидців

Запрошуйте очевидців, використовуйте записи свідчень, однак у сучасній ситуації війни зважайте на декілька нових обставин.

Живі свідки Другої світової війни та Голокосту отримали досвід нової війни, який наклався на попередній, ретравматизував. Старші люди іноді мимоволі вживають слово «німці» для позначення російських окупантів, а дехто прямо переноситься у події 80-річної давнини. Це означає, що живі свідки нині ще більш вразливі, ніж зазвичай, їхні розповіді — болісніші й заплутаніші. Треба ще ретельніше готувати свідка до виступу, а слухачів — до виступу свідка. Можливо, не зайвим буде спочатку організувати зустріч із маленькою аудиторією, наприклад кількома вчителями зі школи або активними учнями. І лише після цього спільно вирішити, чи варто проводити захід із більшою кількістю людей.

Учні, батьки та вчителі так само отримали новий травматичний досвід. Тож і їм треба бути готовими зіткнутися з тригерами у цій розповіді.

Якщо ви використовуєте записи свідчень (або документальне кіно), обов'язково передивіться його самі (або з кількома колегами) перед уроком. Навіть якщо ви вже використовували цей матеріал

багато разів, зараз він звучатиме інакше і в інший спосіб може впливати на слухачів і глядачів.

Звертайтеся до родинних історій

Родинні історії часів Другої світової війни також отримали новий вимір. Для багатьох родин повторився досвід участі в бойових діях, вимушеної втечі, життя під бомбардуваннями, голоду, переслідувань, репресій тощо. Історичні родинні рецепти виживання та взаємопідтримки можуть допомогти із сучасними психологічними травмами, а обмін такими рецептами сприятиме соціальній згуртованості.

Зважайте на емоційну насиченість джерел

Майже всі джерела, пов'язані з нинішньою війною, сприймаються дуже емоційно. Через це значно чутливішим є ставлення до джерел про Голокост і Другу світову війну. Цього важко уникнути, а отже варто окремо запланувати час, щоб назвати, проговорити й усвідомити власні емоції та почуття. Це однаково стосується учнів, батьків і вчителів.

Шукайте максимально об'єктивні джерела

Серед невеликої кількості джерел, які можна визнати умовно об'єктивними, є матеріали місцевих і міжнародних судових процесів. Використання таких матеріалів допоможе на деякий час понизити рівень емоцій, а також розглянути події крізь призму невідворотності покарання для злочинців.

Маркуйте мову ворожнечі

Маркування мови ворожнечі є важливим не лише з погляду історії, пам'яті про Голокост чи Другу світову війну. Наша ненависть до ворога сьогодні призводить до того, що приклади мови ворожнечі

проникають у наше повсякдення і стають його нормативною частиною, поширюються за межі війни на інші сфери.

Дуже важливо звертати увагу учнів на те, що й чому вони (або автори джерел) говорять. Під час бойових дій ми не зможемо (а можливо й не маємо) уникнути використання мови ворожнечі щодо окупантів. Однак треба чітко розуміти, на кого конкретно спрямоване й наскільки виправданим є те або те знецінювальне висловлювання. Це може допомогти контролювати ситуацію і загалом запобігти поширенню мови ворожнечі як норми в суспільстві.

Жодних прикладів пропаганди без коментарів

Використання у навчанні прикладів ворожої пропаганди має бути доцільним, ці матеріали не можна подавати просто так, для ілюстрації. Кожен приклад необхідно обговорювати з огляду на зміст, прийоми та методи пропаганди, висловлювати своє ставлення й чітко маркувати як пропагандистський матеріал. Оскільки велика частина базових підходів до створення пропаганди не змінилася, як власне й частина меседжів, прискіпливий аналіз пропаганди допоможе уникнути асоціацій із сьогоденням, навчить учнів критично аналізувати інформацію навколо.

Обережно з джерелами, які створили злочинці

В історії Голокосту стикаємося з тим, що авторами великої кількості доступних джерел є злочинці, а отже ці матеріали передають їхній погляд на жертв і на події. Через це спотворюється і наше сприйняття постраждалих.

Частину джерел використовують із конкретною метою — вплинути на уявних «жертв», зокрема створити паніку, посіяти розбрат, завдати психологічних травм, тобто максимально нашкодити адресатам.

Обидва типи джерел існують також сьогодні, тому надзвичайно важливо вміти уникати їх або ж й розвінчувати їхній вплив, якщо уникнути не вдається.

Більше уваги до перевірки інформації

Через неймовірну кількість недостовірної (навмисно або ні) інформації, увагу до кожного джерела треба підвищити вдесятеро. Ба більше, велика частина ворожої пропаганди та маніпуляцій нині стосується перекручення або фальсифікації джерел про Другу світову війну та Голокост. Тож варто розробити власний базовий алгоритм для перевірки усіх джерел і навчити учнів постійно користуватися ним.

Емоції — не самоціль

Відчувати сильні емоції у процесі роботи з темою Голокосту або Другої світової війни — це нормально, однак це не має бути самоцілью навчання. У такий спосіб можна хіба що створити потенційно травматичну ситуацію. Добираючи джерела, необхідно зважати на підвищену емоційну вразливість усіх учасників освітнього процесу сьогодні.

Звісно, не варто використовувати страшні фотографії або надто докладні описи жорстокості, адже це не допоможе вам донести думку або побудувати дискусію. Учні «закриються» від подібних джерел, а безпечну атмосферу навчання буде зруйновано.

Залучайте учнів до проєктної роботи в групах

Під час війни, за умов великої невизначеності, для всіх є дуже важливими можливості контролювати своє життя, робити власний вибір, планувати, почуватися значущими. Тож варто делегувати учням деякі завдання, дозволити їм брати максимально активну участь у формуванні освітнього процесу. Проєктна робота може бути одним з ефективних механізмів для цього, а робота в малих групах, зокрема, створюватиме відчуття взаємопідтримки та згуртованості.

6 ВИБІР ТЕМ І РОБОТА З ДОСВІДОМ УЧНІВ

- *Обмежуйте навантаження та очікування*
- *Створіть комфортну, дружню атмосферу*
- *Підготуйте вправи-розвантаження*
- *Шукайте приклади із позитивним змістом*
- *Наголошуйте на можливостях протидіяти обставинам*
- *Уникайте очевидних тригерів*

6. ВИБІР ТЕМ І РОБОТА З ДОСВІДОМ УЧНІВ

З огляду на суспільний та особистий досвід війни, деякі теми вже ніколи не сприйматимуться так, як раніше. Що ж до історії Голокосту та Другої світової війни, то відтепер геть інакше осмислюватимемо теми про бойові дії, окупаційний режим та вигнання загарбників; про евакуацію, біженців, депортації, переховування та втечу від небезпек війни; про розділення родин; про участь рідних у бойових діях, про втрату, поранення, загибель (убивство) цивільних, військових, рідних і близьких людей; про полон і знущання над полоненими військовими й цивільними; про повернення до життя та намагання розпочати все заново тощо. І, на жаль, цей перелік не є вичерпним.

Так само по-новому, значно емоційніше, сприйматимуться конкретні історичні сюжети і біографії людей у рамках цих тем.

Навчання в ситуації постійного стресу, яким є війна, накладає додаткові обмеження. Вивчення складних та емоційно важких тем, як-от Голокост, загалом потребує більш виваженого підходу: слід враховувати когнітивні особливості людей у стані стресу, потребу трансформувати почуття безпомічності перед обставинами, необхідність посилення солідарних спільнот і суспільної згуртованості.

Обмежуйте навантаження та очікування

У ситуації постійного стресу наші можливості навчатися, запам'ятовувати, співчувати можуть різко слабшати. Тож, плануючи уроки, необхідно зменшити очікування від себе та учнів,

відмовитися від складних контрольних робіт, розподіляти складні або об'ємні теми й завдання на менші частини.

Зокрема, варто очікувати, що учням буде складно працювати з хронологією, прізвищами, географічними назвами, кількісними показниками, найменуваннями військових і каральних підрозділів тощо. Зважте, чи є потреба подавати таку інформацію, або ж зменште її обсяг, використайте інші способи її висвітлення.

Створіть комфортну, дружню атмосферу

Комфортна й вільна атмосфера відіграє велику роль у ситуації, коли свободу вибору обмежено й немає відчуття безпеки. Якщо ви звикли організовувати навчання за жорсткими правилами, варто послабити їх. Дайте учням можливість виходити з класу, випити води, сісти зручно, поставити запитання, обговорити матеріали уроку з сусідом/сусідкою, відмовитися від складного завдання. Це допоможе посилити відчуття самоконтролю й безпеки, а отже зменшить вплив стресу й додасть ресурсу для засвоєння матеріалу.

Безумовно, необхідно створити атмосферу поваги до усіх думок і заохочувати учнів висловлюватися, адже кожен і кожна з них має власний досвід, який необхідно опрацювати у безпечному колі. Інколи школа та однокласники можуть бути єдиним таким колом. Тож треба бути готовими, що учні захочуть поділитися власним досвідом, і також варто поважати їхнє небажання про нього говорити.

Підготуйте вправи-розвантаження

Тематика Голокосту є досить складною емоційно, а в поєднанні з надзвичайно виснажливим впливом війни на учнів, батьків та учителів інтенсивність переживання трагічних історій зростає ще більше. Інколи настільки, що учні не можуть самостійно приборкати емоції.

Тож передбачте можливості для перемикання, виходу емоцій, творчого їх перетворення. Це можуть бути руханки, додаткові перерви під час уроку, дихальна гімнастика, творчі (музичні,

танцювальні, художні тощо) завдання. Потрібно постійно стежити за атмосферою під час уроку та застосовувати ці прийоми за потреби.

Шукайте приклади із позитивним змістом

Позитивні історії під час Голокосту є радше винятком, однак важливо підбирати матеріал так, щоб він міг ставати ресурсним для учнів, наприклад: історії виживання та порятунку; історії, що підтверджують можливість вибору для людини й суб'єктність постраждалих; свідчення тих, хто вижив, записані з почуттям гумору; спогади про довоєнне або післявоєнне життя й успіхи в ньому. Зрештою, історії усіх, хто вижив, об'єднує те, що цим людям вдалося пережити дуже страшний досвід, знайти сили, відновитися і з тим досвідом жити далі.

Такі приклади мають допомогти учням усвідомити, що їхній досвід також можливо пережити й опрацювати. Учні відчують стимул шукати власний внутрішній ресурс для переборення постійного стресу в умовах війни.

Також важливо пояснити, що усі ярлики («жертви», «полоненого», «зрадника», «в'язня» тощо), навішені злочинцями чи внаслідок їхніх дій, не є визначенням особистості. Хоч від них дуже важко позбавитися, історії тих, хто вижив, можуть стати корисним прикладом, який доводить, що це можливо.

Наголошуйте на можливостях протидіяти обставинам

Розповіді про дотримання звичних традицій у незвичних умовах проілюструють учням, як відновлювати контроль над власним життям і залишатися суб'єктними в обставинах, що від особи не залежать. Наприклад, театри, гуртки, школи в гетто або сховищах, дотримання релігійних традицій попри заборони — це потужні способи зберегти психічне здоров'я у несприятливих обставинах.

Спротив агресору може мати багато форм, фізична відсіч — це одна з багатьох і, мабуть, найефективніша. Хоча збройний опір традиційно романтизують і розглядають як певний зразок, не всі люди мають таку можливість, особливо коли йдеться про цивільне населення. В історії Голокосту є багато прикладів, коли злочинці

намагалися знищити жертв не лише фізично, а й морально й психологічно, принизити їхню людську гідність. Так само є приклади того, як відчайдушно постраждалі опиралися, навіть у геть безвихідних умовах. На жаль, цей досвід став актуальним у нашому сьогоденні.

Історії взаємодопомоги та створення спільнот підтримки в умовах Голокосту й Другої світової війни також можуть допомогти пережити нинішню війну.

Уникайте очевидних тригерів

Потрібно критично оцінити звичний навчальний матеріал, щоб прибрати очевидні тригери, наприклад звуки пострілів або вибухів, відеохроніку бойових дій у документальному або художньому кіно, хроніку зруйнованих міст, фото наслідків бомбардувань цивільних об'єктів.

Графічні описи (або фото) страждань, катувань, смерті також значно більше травмуватимуть психіку учнів, ніж зазвичай. Наприклад, цитати зі звітів Надзвичайної комісії зі встановлення та розслідування злочинів окупантів після Другої світової війни сприйматимуться зовсім інакше в контексті того, що світ побачив після деокупації теренів України від російських загарбників.

7 СТАВЛЕННЯ СВІТУ

- *Намагайтеся бути максимально конкретними*
- *Звертайте увагу на дії та бездіяльність*
- *Спробуйте визначити базові критерії*
- *Висвітлюйте контекст і зважайте на упередження*
- *Розглядайте ситуацію в динаміці*
- *Розрізняйте маніпуляції*

7. СТАВЛЕННЯ СВІТУ

Особливе значення має ставлення різних країн світу й міжнародних організацій до війни, геноциду, воєнних злочинів і масових порушень прав людини. Для нас нині дуже важливо усвідомлювати, що ми не протистоїмо злу самотужки.

Можна провести багато паралелей між міжнародним резонансом на початок Другої світової війни й події Голокосту та реакцією різних країн і міжнародних організацій на початок війни у 2014 році й повномасштабну агресію росії у 2022 році. Серед таких реакцій спроби замирити агресора, відсутність єдності світової спільноти, небажання поступатися власними економічними вигодами заради гуманітарних цінностей, страх втратити політичний капітал через рішучу реакцію, зволікання, сподівання на «цивілізованість» агресора, недієздатність міжнародних організацій, зрештою, просто невіра в те, що подібні злочини реально можуть відбуватися, аж до відвертого ігнорування фактів. Деякі історичні сюжети та сучасні сюжети настільки схожі, що стає моторошно.

Разом з тим, потрібно пам'ятати й про низку важливих відмінностей. Наприклад, жодна країна у світі не готова була прийняти і врятувати єврейських біженців напередодні Другої світової війни та геноциду. Ця сторінка історії Голокосту сповнена трагічних сюжетів, як-от долі суден із біженцями «Сент-Луїс» і «Струма». Натомість у 2022 році багато країн, передусім наші західні сусіди, фактично відкрили кордони для тих, хто потребував прихистку. Упередження проти українців не відіграють зараз такої сильної ролі, як антисемітизм перед Другою світовою війною. Українська державність також є одним із найважливіших факторів у взаємодії зі світом,

у забезпеченні підтримки, організації спротиву (єврейська спільнота в 1930-ті й під час Другої світової війни не мала власної держави, яка б могла захистити євреїв). Зрештою, дуже важливо розрізняти реакцію на початок агресії у 2014-му та на її ескалацію у 2022 році.

Важливо також додати, що будь-яку допомогу важко вважати достатньою, якщо трагедія вже відбулася або, як-от в Україні, триває.

Далі подаємо кілька загальних рекомендацій, які допоможуть ефективно відрефлексувати цю тематику з учнями.

Намагайтеся бути максимально конкретними

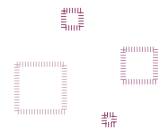
Термін «світова спільнота», зокрема в контексті часів Другої світової війни й Голокосту та сьогоденних подій, досить часто вживають політологи, політики, журналісти, дослідники, аналізуючи заяви, декларації, дії міжнародних організацій або лідерів провідних країн світу. Проте, правду кажучи, єдиної «світової спільноти» не існує, як і немає способу розглянути спільну «реакцію світу».

Тож дуже важливо розрізняти конкретні регіони, міжнародні організації, країни, суспільства, окремих громадян, лідерів думок, культурних і політичних лідерів. Так само важливо в розмові використовувати конкретні приклади, історичні та сучасні сюжети. Узагальнення інколи можуть бути доцільними, але частіше створюють дуже спрощену картину світу, якою легко маніпулювати.

Звертайте увагу на дії та бездіяльність

Голокост відбувся зокрема й тому, що певні люди, суспільства, країни та організації обрали діяти або не діяти у певний спосіб. Це також стосується війни росії проти України. Тож, пояснюючи тему, варто звертати увагу й на бездіяльність. Зрештою, відсутність позиції у протистоянні злу завжди сприймається як підтримка злочинних дій.

Спробуйте визначити базові критерії

Якщо ви плануєте порівняти реакцію тих або тих суб'єктів на Голокост та/або нинішню війну в Україні, спробуйте спершу визначити базові критерії для такого зіставлення. Що саме для вас найважливіше і чому? Це може бути, наприклад, швидкість реагування, обсяг допомоги, наявність упереджень, історичний контекст, публічність, позиція керівних органів, допомога біженцям, військова допомога тощо. Намагайтеся бути максимально конкретними, щоб уникнути зіставлення непорівнюваних ситуацій або понять.

Висвітлюйте контекст і зважайте на упередження

Ефективний аналіз ситуації неможливий без контексту. Саме він допоможе нам не лише зафіксувати поточний стан, а й зрозуміти можливі причини його виникнення та шляхи змінення ситуації. Наскільки далеко та або та країна від епіцентру подій? Чи розвинені у ній незалежні медіа? Чи демократичний режим? Чи має вона діаспору та який її вплив? Які стосунки пов'язують суб'єкт з агресором і жертвою? Наскільки велику роль відіграють упередження стосовно об'єкта агресії та яке їх походження? Чи ці упередження підігриваються зовні та як саме? Спроба не лише оцінити, а й зрозуміти ситуацію повертає нам відчуття контролю над нею та над своїми емоціями, дає змогу зробити наступний крок — подумати, як саме ми можемо на неї впливати.

Розглядайте ситуацію в динаміці

Як під час Другої світової війни та Голокосту, так і у випадку війни росії проти України реакція різних країн та організацій змінювалася з часом. Необхідно акцентувати й пояснювати цю динаміку. Наприклад, «байдужість світу» під час Голокосту має більше паралелей із 2014 роком в Україні, ніж із 2022-м.

Розрізняйте маніпуляції

«Реакція світу на війну» — одна з найбільш маніпулятивних тем. Навіть якщо вдасться уникнути її під час навчання, учні напевно зіткнуться з нею поза школою. Саме тому важливо розрізнити потенційні маніпуляції.

Як приклад наведемо рейтинги країн, які допомагають нашій державі. Цифри не мають жодного сенсу поза контекстом і без оцінювання пропорційності, вчасності, достатності та потреби певного виду допомоги. Та й допомога може бути різною: військова, гуманітарна, розміщення біженців, розвідка, допомога з фіксуванням злочинів та юридичним переслідуванням окупантів, публічна й неpubлічна допомога тощо.

Інший поширений нині приклад маніпуляцій — протиставлення лише двох варіантів. Наприклад: «Країни Європи мають допомагати не українським біженцям, а біженцям із Сирії», натомість допомагати потрібно усім. «Потрібно розв'язувати проблему з голодом в африканських країнах, а не витратити всі зусилля на гуманітарну допомогу Україні», — хоча необхідно вирішувати обидва питання, та й ризик голоду спровоковано саме нападом на Україну й блокуванням торгівлі зерном.

У часи Голокосту, наприклад, була дискусія серед союзників про те, що саме треба бомбардувати — військові об'єкти чи інфраструктуру нацистських таборів смерті. Зрештою в 1944 році стали можливими депортація та вбивство в Аушвіці майже всієї єврейської громади Угорщини, разом із євреями з Закарпаття, адже транспортні шляхи до табору смерті так і не було знищено союзницькими авіацією або артилерією. А згодом Радянський Союз маніпулював, що саме його армія «визволила табір Освенцім», хоча жодного бажання або плану з визволення в'язнів цього табору не було.

8 ПАМ'ЯТЬ І КОЛО- НІАЛЬНИЙ СПАДОК

- Почніть із саморефлексії
- Зважайте на історію та зміст термінів
- Перевіряйте походження джерел
- Налаштуйте пошукові системи
- Деколонізація — це не обов'язково забуття
- Культура пам'яті також насичена пропагандою

8. ПАМ'ЯТЬ І КОЛОНІАЛЬНИЙ СПАДОК

Унаслідок війни росії проти України ми мусимо переоцінити роботу з пам'яттю про Другу світову війну та Голокост щонайменше з двох причин.

По-перше, царина пам'яті про жертви тієї війни довгий час перебувала під ідеологічним пресом. Власне, радянська держава формувала її з ідеологічною метою. Серед завдань радянських практик у сфері пам'яті були продовження колоніальної політики російської та радянської імперії щодо інших «своїх» народів, закладання або розвиток комплексу меншовартості перед імперією, нехтування іншими народами власною історією у всій повноті та складності, ідеологічне маркування історичних сюжетів, обґрунтування імперської вищості та визначної «місії», затирання небажаних сторінок історії та маніпулювання конфліктами пам'ятей, нівелювання цінності людського життя та пам'яті про цивільні жертви, мілітаризація суспільства тощо. Без якісних, усвідомлених змін у царині пам'яті ця отрута поширюватиметься в нашому суспільстві й надалі.

Упродовж післявоєнного радянського періоду (1945–1991) комуністичний режим намагався принизити роль українців у подоланні нацизму та перемозі в Другій світовій війні, нівелювати трагедію Голокосту та замовчувати жахливу долю євреїв у роки німецької окупації. За доби СРСР фактично було табуовано історії про військовополонених, долю ромів, примусових робітників тощо. Великі групи людей та їхню пам'ять про ту страшну війну викреслили з публічного простору, а співчуття та вшанування цих людей тоталітарна радянська влада заборонила. Саме такі практики продовжує путінський режим у сучасній росії.

По-друге, з початком та розгорянням війни росії проти України, історія Другої світової війни, Голокосту, боротьби з нацизмом та вшанування пам'яті стали джерелом для пропагандистської машини агресора, яка підживлює зневагу й ненависть до України та її мешканців усередині росії та намагається виправдати свої дії в очах інших спільнот поза межами росії. Тож критична переоцінка пам'яті про Другу світову війну та Голокост може допомогти нам боротися з такою пропагандою.

Деколонізація пам'яті — процес надзвичайно крихкий і повільний, його форми та наслідки важко передбачати. Війна підкреслює його нагальність, прискорює, але не робить легшим для суспільства.

Почніть із саморефлексії

На жаль, колоніальний спадок — це не одяг, який можна просто зняти. Протягом століть впливу багато чого, нав'язаного імперією, стало сприйматися як істина, як аксіома. Щось навіть стало частиною нас самих, вросло в нашу культуру. Тож починати треба з себе та власних слів і методів роботи з пам'яттю. Складність такої рефлексії в тому, що піддавати сумніву необхідно буквально все, що ми «знаємо» чи «пам'ятаємо» про Другу світову війну та Голокост. Сценарії заходів і пам'ятні практики потрібно критично розібрати заново, щоб упевнитися, чи вони не відтворюють нічого із імперського спадку. Наприклад, «звільнення Європи від фашизму» чи «порятунок євреїв від Голокосту» аж ніяк не були благородними завданнями червоної армії, та й не вона одна боролася з нацизмом. Сторінки «героїзму радянських воїнів» тісно переплетені з жорстоким ставленням до цивільних осіб (радянських та іноземних). Уславлення «героїзму загиблих» інколи (але не завжди) було намаганням радянського керівництва приховати злочинну недбалість та зневагу до життів солдатів, яких не берегли й не рахували, як зрештою і сучасні російські командири та сучасна російська тоталітарна влада. Палке відзначення збройної перемоги над нацистською Німеччиною з обов'язковим ушануванням ветеранів радянської армії мало відволікати увагу від численних злочинів проти цивільного населення різних республік, про які центральна влада воліла не згадувати. Натомість формувалася велика «місія» радянського союзу — «непереможного рятівника

світу від фашизму». «Місія», яку ворожа пропаганда використала для обґрунтування сучасної війни.

Наше усвідомлення цих маніпуляцій не применшує поваги до тих, хто вигнав нацизм із теренів України. Навпаки, це спосіб відновити повноцінну картину подій на українських теренах, як її бачили тут, а не створили з «центру». Це також спосіб побачити те, чого бракує, й поставити низку запитань. Чому історію Голокосту на теренах України «вписано» в історію Голокосту на території колишнього радянського союзу на шкоду загальноєвропейському контексту? Чому в повоєнному каноні завжди були присутні «радянські партизани» та «українські колаборанти», а не навпаки: українські партизани та радянські або російські колаборанти? Адже історично достовірним є і те, і те.

Зважайте на історію та зміст термінів

Багато понять, які ми сьогодні вживаємо для опису подій Голокосту та Другої світової війни, мають свою історію та ідеологічну мету. Необхідно зважати, коли кожен із цих термінів або типових описів виник, хто і в якому контексті їх використовував, що вони підкреслюють, а що приховують.

Після більш як тридцяти років незалежності в українському контексті досі лунають терміни «фашизм» (щодо німецького націонал-соціалізму), «польський концтабір Освенцім» (замість нацистського табору смерті Аушвіц на окупованих теренах Польщі) та «особи єврейської національності» або «мирні єврейські громадяни» (замість євреїв), поховані у «братських могилах» (а не в масових похованнях). Усі наведені приклади є радянськими конструктами або похідними від них. Використання терміна «фашист» мало відволікати увагу від «соціалістів» у назві нацистської партії; «польські табори» — створювати картинку колаборації з окупантами; «особи» або «мирні громадяни» — виникли через радянське замовчування слова «єврей» і пов'язані з евфемізмом «мирні радянські громадяни», яких не можна було називати за національною ознакою; «братські могили» — повертали до контексту поховань загиблих військових. Звісно, таких прикладів є більше.

Перевіряйте походження джерел

Походження та авторство джерел інформації відіграє нині ще важливішу роль, ніж зазвичай. В умовах, коли колоніальний погляд просякнув російську культуру, а російська пропаганда користується культурою пам'яті та навіть російською мовою як своїми інструментами, варто (принаймні на деякий час) повністю відмовитися від усіх російських і навіть російськомовних джерел. Причому це стосується як сучасних джерел (що очевидно), так і використовуваних раніше. Цей крок є досить радикальним, однак залучення принципово інших та іншомовних джерел дасть вам змогу побачити ширші перспективи. Якщо за якийсь час ви повернетеся до колись «звичних» джерел, вони точно постануть перед вами у новому світлі.

Важливими, однак, є й історія створення та авторство джерел інформації. Українсько- та іншомовні матеріали також можуть свідомо або несвідомо нести колоніальні кліше та ідеологеми. Розуміння контексту та авторства збільшить ваші шанси уникнути принаймні тих, які містять свідомі маніпуляції.

Налаштуйте пошукові системи

Оскільки багато інформації сьогодні ми шукаємо через Інтернет, перевірте свої програмні налаштування. Впевніться, що мову результатів пошуку та регіон вибрано правильно. Вводьте пошукові запити українською мовою. Так системи швидше навчаться розпізнавати ваші потреби та показувати більш відповідні матеріали.

Деколонізація — це не обов'язково забуття

Бажання розірвати колоніальну залежність, особливо в умовах війни, може спричинитися до різких рішень і бажання відмовитися від певних історичних сюжетів як таких, що запламовані ворожою пропагандою. Однак деколонізація певної теми не означає відмову від неї або забуття. Досвід українців у червоній армії, роль українських солдатів у перемозі над нацизмом, героїчні або трагічні сторінки історії ми не маємо відкидати. Їх потрібно

переосмислити, поступово очищуючи від нашарувань імперських міфів і поміщаючи в ширший контекст власної історії.

Культура пам'яті також насичена пропагандою

Перегляд пам'яттєвих практик, що стосуються Другої світової війни та Голокосту, розпочався у нашій державі задовго до російської агресії, однак саме вона унаочнила різницю між двома країнами та відхід від тоталітарного минулого в сучасній Україні.

Найяскравішим прикладом є вшанування днів завершення Другої світової війни в Європі з гаслами «Ніколи знову» в Україні та «Можемо повторити» в росії. Або практика поховання тіл із різних причин невідомих Українських Героїв війни проти росії не як «безіменних солдатів», а саме як «тимчасово невідомих» бійців.

Ми вже зробили багато кроків на шляху деколонізації, проте маємо і надалі глибоко й критично опрацьовувати культуру пам'яті й пам'яттєві практики, які стосуються Другої світової війни та Голокосту, а також ті практики, які розвивалися під їхнім впливом. Адже ми хочемо бути впевнені, що вшанування загиблих захисників України та вбитих агресором цивільних громадян України буде вільним від імперської отрути й радянських ідеологем.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Вступна частина

Венцлова Т., Донскіс Л. Передчуття і пророцтва Східної Європи / пер. з лит. Київ : Дух і Літера, 2016. 120 с.

Друга світова: роздуми через вісім десятиліть / упоряд. І. Винокуров. Київ : Дух і Літера, 2022. 192 с.

Снайдер Т. Чому перемога України важлива для світу. Виступ на Київському Безпековому Форумі.

Recommendations on Teaching and Learning about the Holocaust. International Holocaust Remembrance Alliance. Електронне видання.

Snyder T. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word. *The New York Times Magazine*. 2022.

1. Вибір термінів і понять

Віхров М. Культ «Великої Вітчизняної війни» як інструмент російської агресії: випадок Донбасу. *Друга світова: роздуми через вісім десятиліть* / упоряд. І. Винокуров. Київ : Дух і Літера, 2022. С. 58–66.

Горбатенко В. П. Рашизм. *Велика українська енциклопедія*. Електронне видання.

Горбатенко В. П. Фашизм. *Велика українська енциклопедія*. Електронне видання.

Дем'яненко Б. Л. Націонал-соціалізм. *Велика українська енциклопедія*. Електронне видання.

Злочин без покарання: мораль «русского мира». Серія «Мислити в темні часи» від подкасту «Культ».

Подольський А. Ю. Словник «радянської мови». *Дорогами пам'яті: як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту «Захистимо пам'ять»)* / упоряд. О. Л. Педан-Слепухіна. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. С. 28–30.

Правила гри. *The Ukrainians*. Подкаст.

Якубова Л. Д. Анатомія рашизму. Як неподоланий тоталітарний спадок породив путінську Росію. *Український тиждень*. 19 березня 2022 р.

2. Позначення актів геноциду

Джонс А. Геноцид: Вступ до глобальної історії / пер. з англ. Катерини Дисси. Київ : Дух і Літера, 2020. 696 с.

Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. Чорна книга комунізму: злочини, терор і репресії. Львів : Афіша, 2008. 712 с.

Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). Київ : НІОД ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. 144 с.

Мейс Дж. Геноцид. *Енциклопедія сучасної України*. Електронне видання.

Снайдер Т. Криваві землі. Київ : Грані-Т, 2011. 446 с.

Чорна книга: про злочинне повсюдне знищення євреїв німецько-фашистськими загарбниками в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу та таборах знищення в Польщі під час війни 1941–1945 років / пер. з рос. Мирослава Лаюка. Київ : Дух і Літера, 2020. 520 с.

Якубова Л. Д. Звір з безодні. Як виник і чого прагне путінський фашизм. *Український тиждень*. 6 травня 2022 р.

3. Умовність суспільних ролей

Дракулич С. Як звичайні люди стають вбивцями. *Новое Время*. 12 квітня 2022 р.

Коцарев О. Щоденник війни. Біографія між харківських руїн. *Deutsche Welle*. 24 березня 2022 р.

Крамер Клара. Війна Клари: правдива історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів / співавт. Стівен Гланц ; пер. з англ. В. Бобров. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. 348 с.: іл.

Кувалек Р. Рятівники, врятовані, ті, що видавали і видані... *Historians in.ua*. 31 травня 2013 р.

Лауер Венді. Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті / пер. з англійської В. Іваненко. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. 280 с.: іл.

Прімо Л. Чи це людина : роман / пер. з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. 272 с.

Стахівська Ю. Щоденник війни. У передчутті. *Deutsche Welle*. 23 березня 2022 р.

Стяжкіна О. Щоденник війни. П'ятий тиждень довгого лютого. *Deutsche Welle*. 7 квітня 2022 р.

4. Деконструювання пропаганди

Дробович А. «Ніколи знову» vs «Можем повторить». *Друга світова: роздуми через вісім десятиліть* / упоряд. І. Винокуров. Київ : Дух і Літера, 2022. С. 47–51.

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Пропаганда та «єврейське питання» в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941–1944». *Наукові записки: Збірник*. Київ : Ін-т політ. і етнопонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. Вип. 31. 161 с.

Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. Київ : Дух і літера, 2020. 272 с.

Штогрін І. «Ядерна війна проти розуму»: як російська дезінформація і пропаганда діє проти України, НАТО і Заходу? *Радіо Свобода*. 15 липня 2021 р.

Як працює російська пропаганда в медіа. *Ukrainianer*. 23 квітня 2022 р.

5. Опрацювання джерел

Отріщенко Н. Історія. Люди. Події. Звіт про дослідження про пам'ять сучасних поляків та українців / пер. з польської: Мирослава Керик та Юрій Таран. *Collegium Civitas*, 2018. Електронне видання.

Отріщенко Н. Колекції інтерв'ю Центру міської історії. Принципи організації та можливості використання у громадських проектах. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2017. № 66. С. 244–255.

Сайт Української асоціації усної історії.

Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть : зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко. Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2021. 352 с.

6. Вибір тем і робота з досвідом учнів

Карут К. Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів / пер. з англ. Катерини Диси. Київ : Дух і Літера, 2017. 496 с.

Левін П. А., Клайн М. Лікування травм у дітей. Книга з малюнками для батьків. Електронне видання.

Приховані спогади : навчально-методичний посібник для роботи з чутливими та контроверсійними темами сучасної історії України / кол. авт. Київ : ТОВ «ДЕОНІС ПЛЮС», 2022. 208 с.

Страдлінг Р. Багатокультурність у викладанні історії : посібник для вчителя. Електронне видання.

7. Ставлення світу

Бауман З. Модерність і Голокост / пер. з англ. Катерини Диси. Київ : Дух і Літера, 2022. 344 с.

Берген Д. Л. Війна та геноцид. Коротка історія Голокосту / пер. з англ. Катерини Диси. Київ : Дух і Літера, 2021. 408 с.

Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. Катерина Зарембо. 2-ге вид. Київ : Наш Формат, 2021. 928 с.

Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження / наук. ред. к. і. н. В. Склокін. Київ : Медуза, 2017. 400 с.

8. Пам'ять і колоніальний спадок

Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. Вид. 2-ге, доп. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2017. 288 с.

Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя : збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму. Електронний ресурс.

Балдинюк В. Робота з досвідами. *Часопис РТВ*.

Дорогами пам'яті: як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту «Захистимо пам'ять») / упоряд. О. Л. Педан-Слепухіна. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. 128 с.

Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. Вид. друге. Київ : Дух і Літера, 2020. 480 с.

Історія Голокосту: освіта та пам'ять : посібник для вчителя. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. 124 с.

Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» / авт. кол.: Г. Боряк (голова), В. Гриневич, М. Готор, Н. Кашеварова та ін. ; Міністерство культури України, НАН України, Інститут історії України, Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». Київ, 2019. 119 с.

Наразі без назви. *The Ukrainians*. Подкаст.

Петровський-Штерн Й. Анти-імперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності / пер. з англ. Павла Грицака і Миколи Климчука ; за ред. Вадима Дивнича ; наук. ред. Ярина Цимбал ; Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут Критики. Київ : Критика, 2018. 432 с.

Подольський А. Ю. Збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру: меморіальні контексти та політичні виклики сучасності. *Політичні дослідження / Political Studies: Український науковий журнал*. 2022. № 1 (3). С. 121–137.

Стяжкіна О. Спроба налаштування антиколоніальної оптики: Україна й українці у Другій світовій та після неї. *Друга світова: роздуми через вісім десятиліть* / упоряд. І. Винокуров. Київ : Дух і Літера, 2022. С. 16–26.

Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту) / редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту ; КВІЦ, 2018. 108 с.

Навчальне видання

**ЯК ГОВОРИТИ ПРО ГОЛОКОСТ
ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ**

Рекомендації для вчителів

Електронне видання

Авторський колектив:

*Віталій Бобров, Юрій Буланов, Тетяна Гущук, Галина Корнієнко,
Людмила Кравець, Ольга Лімонова, Лариса Лотоцька,
Анастасія Міхеєва, Олена Москаленко, Анатолій Подольський,
Олена Савицька, Леся Юрчишин, Андрій Яворський*

Упорядник

Віталій Бобров

Літературна редакторка й коректорка

Олена Пазюк

Комп'ютерна верстка

Марина Кулікова

Український центр вивчення історії Голокосту

01011, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109

Тел. (044) 2859030

Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Як говорити про Голокост після 24 лютого 2022 року. Рекомендації для вчителів : електронне видання /упоряд. В. О. Бобров. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2022. 66 с.

ISBN 978-617-7733-25-5

Видання містить короткі рекомендації для вчителів, які вже навчають про історію Голокосту і потребують порад, як змінити свою освітню діяльність у зв'язку з російською агресією проти України. Рекомендації створила робоча група колег-вчителів у співпраці з Українським центром вивчення історії Голокосту впродовж літа 2022 року.

УДК 94(477):355.48(470+571:477)(07)